

TURİZM ve MEKÂNSAL DEĞİŞİME ETKİLERİ YÖNÜYLE GÖNEN (BALIKESİR) TERMAL KAYNAKLARI

*Bayram ÇETİN**
*Emre ÖZŞAHİN***

ÖZET

Bu çalışmada Gönen'deki termal kaynakların turizm faaliyetleri ile ekonomik ve mekânsal değişim üzerindeki etkileri incelenmiştir. Bu nedenle öncelikle kaynakların fiziki özellikleri değerlendirilmiş ve yakın çevresiyle karşılaştırılmıştır.

Gönen modern anlamda ülkemizin ilk termal turizm merkezlerindedir. Özellikle 1950'lerden sonra başlayan yatırımlarla gelişme gösteren termal turizm yerel ekonominin temel sektörlerinden biri olmuştur. Sektör büyük bölümü yerli olmak üzere yıllık ortalama 120-130 bin arasında değişen turiste hizmet vermektedir. Günümüzde sektör Gönen'le sadece ekonomik boyutuyla değil, aynı zamanda sosyo-kültürel ve hatta imaj ve simgesel boyutlarıyla da bütünleşmiştir.

Turizm aktiviteleri ekonomik ve sosyal yapının yanında, mekânı da şekillendirmiştir. Bilhassa kentin yatay gelişimi ve kentsel arazi kullanımındaki etkisi gözle görülür boyutadır. Bu nedenle çok kapsamlı yeni bir planlamaya gereksinimin olduğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Gönen, Termal Kaynak, Termal Turizm, Mekânsal Değişim, Su Şehri.

GÖNEN (BALIKESİR) HOT SPRINGS IN TERMS OF THEIR EFFECTS ON TOURISM AND SPATIAL CHANGE

ABSTRACT

This study examines the effects of Gönen hot springs on tourism activities and economic and spatial change. For that reason, firstly physical properties of these hot springs are evaluated and even compared with their vicinity.

In modern sense, Gönen is one of first thermal tourism center of our country. Thermal tourism which especially made progress thanks to the investments started following 1950s has become one of the main sectors of the local economy. This sector provides service to 120.000 or 130.000 visitors – mostly domestic tourists – on average every year. Today, the sector has become integrated with Gönen not only in economic sense but in socio-cultural and even image and symbolic sense, as well.

* Yrd. Doç. Dr., MKÜ Fen-Ed. Fak. Coğrafya Böl. El-mek: bayramcetin@msn.com

** Uzman., Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü. El-mek: ozsahine@hotmail.com

Besides their effects on economic and social structure, tourism activities also gave shape to the space. Their effects on the spatial expansion of the county and urban land use are especially noticeable. Therefore, it can be suggested that a new and multi-dimensional planning is needed.

Key Words: Gönen, Thermal Springs, Thermal Tourism, Spatial Chance, Water urban.

1. GİRİŞ

Ülkemizde *çermik*, *ılıca* ve *içme* gibi değişik adlarla anılan su kaynakları; yeraltına sızan suların derinlerde ısınması ve bünyelerine çözülmüş mineral maddeleri alarak kırık hatlar boyunca yeryüzüne çıkmaları sonucu oluşur. Bu nedenle bünyelerinde çözülmüş halde klor, sülfat, bikarbonat ve çeşitli mineral maddeler bulunan bu kaynaklar ile kırık hatların dağılışı arasında paralellik vardır (Atalay, 2000: 372). Nitekim ülkemizdeki termal kaynakların sayısı ve dağılışı bu ilişkiyi açıkça göstermektedir.

Termal kaynaklar tarihsel süreçte gerek sıcaklıkları ve gerekse kimyasal özellikleri yönüyle, çeşitli hastalıkların tedavisi başta olmak üzere birçok alanda kullanılmışlardır. Anadolu'da içme, banyo ve çamur banyosu gibi tedavi amaçlı kullanım şekillerinin Hititlerden başlayarak günümüze kadar geldiği söylenebilir. Sağlık amaçlı kullanım yönüyle bu kaynakların özellikle Roma ve Bizans dönemlerinde daha da değer kazandığı bilinmektedir (Ülker, 1988: 205; Özgüç, 2007: 20). Günümüzde ise sanayi faaliyetlerine yönelik sıcak su temini, elektrik üretimi, konut ve seraların ısıtılması gibi kullanımlarının yanında, modern tıbbın yetersiz kaldığı bazı hastalıkların tedavisinde alternatif tedavi kaynağı olarak görülmeye başlamıştır. Bu nedenle son zamanlarda reçetelere giren termal kaynaklar, doktor kontrolünde yapılan çok sayıda tedaviye cevap vermelerinin yanında, stresten uzaklaşmak, hayat kalitesini yükseltmek amacıyla olanlar için de tercih sebebidir (Ünal, 2003: 115–117).

Ülkemiz jeolojik özellikleri nedeniyle debileri, sıcaklıkları, radyoaktiviteleri, eriyik mineral oranları ve ulaşılabilirlikleri ile “kaplıca planlama kriterlerine” sahip, sayıları 2000’i aşan sıcak su ve maden suyu kaynağına sahiptir (Doğanay ve Soylu, 1999: 2). Ülkemizde 1990’ların başlarında yapılan envanter çalışmalarına göre sıcaklıkları 20–102 °C arasında değişen 900’den fazla termal ve mineralli kaynak bulunmaktadır (Değirmenci, 1995: 69).

Bunların önemli bir bölümünün sıcaklıkları 20 °C'nin üzerinde debileri ise 2–500 lt/sn arasındadır. Bu özellikleriyle Türkiye şifalı su kaynakları bakımından dünya jeotermal kaynaklarının % 63,5’ini oluşturan Çin, İzlanda, A.B.D, Japonya’yla birlikte dünyanın ilk beş ülkesi arasında yer almaktadır (Lund ve Freeston, 2001: 32). Buna rağmen 1980’li yıllara kadar kaplıcalara olan ilginin yetersiz kalması, ülkemizdeki termal turizmin sektörel gelişimini geciktirmiştir. Ancak Turizm Bakanlığı’nın 1982 yılından itibaren kaplıca alanlarını turizm merkezi olarak ilan etmesi, arsa tahsisleri ve kolay kredi imkânları nedeniyle, 1984 yılında “*Kaplıca turizm işletme belgesi*” tesis sayısı yalnızca 1 iken, 1990’lı yıllarda bu türden tesislerin sayısı 61’e yükselmiştir (Güner ve Sever, 2000: 106; Doğaner, 2001: 76; Ünal, 2003: 117–118).

Günümüzde (2009 yılı) 46 ilde 190 civarında termal tesis bulunmaktadır. Kültür ve Turizm Bakanlığından termal amaca yönelik (Sağlık Bakanlığı tarafından kür merkezi olarak uygun görülen) turizm yatırım belgesi almış 10 tesisin yatak sayısı 2.461, turizm işletme belgesi almış 30 tesisin yatak sayısı ise 8.562’dir. Yaklaşık olarak 16.000 yatak kapasiteli 156 tesis ise yerel idare tarafından belgelendirilmiştir (Web-1).

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/2 Spring 2011

Son zamanlarda gerek dünyada ve gerekse ülkemizde kaplıca tedavisine yönelik eğilimin artışı bu kaynakların bulunduğu merkezlere olan talebi artırdığı gibi, bu alandaki turizm faaliyetlerinin de sektörel bir boyut kazanmasına yol açmıştır. Bu yönüyle günümüzde şifalı sular, termal ya da kaplıca turizmi şeklini alan aktivitelere kaynak niteliği taşımaya başlamıştır. Dolayısıyla ülkemizdeki birçok kaplıca ve çevresi, inşa edilen termal tesislerle turistik çekim merkezleri haline dönüşmüş, önemli birer tedavi, dinlenme-eğlenme alanı durumuna gelmişlerdir (Ülker, 1988: 205; Bulut, 1997: 69–114; Zaman ve diğerleri, 2000: 249–377; Bulut ve Girgin, 2001: 61; Doğanay, 2001: 264). Kaynakların turizm aktiviteleri üzerinde yarattığı bu etki aynı zamanda mekânsal değişikliklerin de başlangıcı niteliğindedir. Nitekim ülkemizdeki bazı termal kaynaklar çevrelerindeki yerleşmelerin kökenini oluştururken, bazılarının da ülke genelinde tanınmasına ve dolayısıyla gelişimine neden olmuştur. Gönen (Balıkesir), Gazlıgöl (Afyon), Kızılcahamam (Ankara), Sarayköy ve Pamukkale-Karahayıt (Denizli) gibi kaplıcalar ve çevresindeki yerleşmeler bu durumu açıklayan örneklerden sadece birkaçıdır. Bu noktada kaplıcalar doğal coğrafi yönleriyle olduğu kadar, termal turizme ve mekâna olan etkileri yönüyle de incelenmeye değer niteliktedirler.

Bu çerçeveden bakıldığında, ülkemizde kaplıcalara yönelik yapılan çalışmaların önemli bir bölümünün fiziksel ve kimyasal özelliklerinin belirlenmesi düzeyinde kaldığı, dolayısıyla turizme, ekonomiye ve bunların mekâna dönük etkilerinin ikinci plana itildiği görülür. Hâlbuki kaynakların sürdürülebilirliği ancak sorunlarıyla birlikte sektörel ve mekânsal etki derecelerinin ortaya çıkarılmasıyla sağlanabileceğinden dolayı, bundan sonraki dönemde bu amacı güden çalışmaların artması kanaatimizce daha uygun olacaktır.

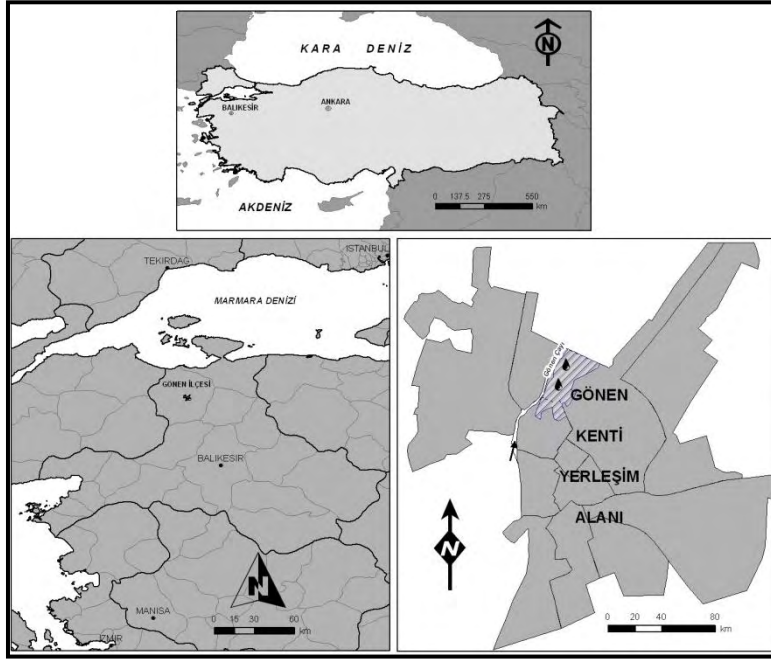
2. AMAÇ, VERİ VE YÖNTEM

Bu incelemede, Gönen'deki termal kaynaklar coğrafi özellikleri yönüyle, sağlık turizmi ve kentsel mekâna olan etkileri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu nedenle çalışma termal kaynakların doğal özelliklerinin belirlenmesi yanında, turizm faaliyetleri ve mekânsal etkilerinin tespiti olmak üzere temelde iki bölümden oluşmuştur. Dolayısıyla *doğal coğrafi özellikleri bakımından termal kaynakların bölgedeki yeri ve yöredeki turizm aktivitelerinin gelişimine olan etkisi nedir? Kaplıca sularının turizm aktiviteleri dışında kullanım şekilleri var mı? Günümüzde Gönen'deki sağlık turizminin genel durumu nedir? Turizm faaliyetlerinin kentsel mekâna yansımaları nasıl olmuştur? Kent, termal kaynaklar ve turizm aktiviteleri arasındaki ilişkilerden doğan problemler var mı?* gibi sorulara coğrafi bakışla yanıt aranmış ve çözüm önerileri sunulmaya çalışılmıştır.

Araştırma sahasında termal kaynak, sağlık turizmi ve mekân arasındaki ilişkilerin tespiti amacıyla 2005–2007 yılları arasında yapılan gözlemlere ek olarak, yetkililer, ziyaretçiler ve halkla mülakatlar yapılmıştır. İstatistikî veriler sahadaki kurum ve kuruluşlardan derlenmiş olup, sadece turistlerin yaş, cinsiyet gibi özelliklerinin tespitinde daha önceden yapılmış çalışmalardan yararlanılmıştır.

3. KAPLICALARIN LOKASYONU

Gönen kaplıcaları, Marmara Bölgesinin Güney Marmara Bölümünde, Balıkesir ilinin Gönen ilçe merkezinde yer alır (Şekil 1). Kaplıca kentin Kurtuluş mahallesinde, Gönen Çayının kenarında 20 dekarlık şehir parkı içerisinde yer almaktadır. Günümüzde kaplıcalar, 3 doğal kaynak ile M.T.A. ve DSİ tarafından açılmış 4 sondaj kuyusunun çevresindeki tesislerden oluşur.

Ş e k i l 1 . L o k a s y o n
h a r i t a s ı

Gerek önemli merkezlere olan yakınlığı ve gerekse bu merkezleri bağlayan yolların kavşağında olması nedeniyle Gönen'in ve dolayısıyla kaplıcaların ulaşılabilirlik özelliklerinin yüksek olduğu söylenebilir. Zira Marmara Bölgesi'nde yer alan kaplıcalar, İstanbul'a 390 km, İzmir'e 302 km, Bursa'ya 150 km, Balıkesir'e ise 114 km. mesafededir. Yine Bandırma iskelesine olan yakınlığı (40 km) özellikle İstanbul'dan gelen turistlere deniz yoluyla ulaşım olanağı tanımıştır.

Araştırma sahasının ulaşım özellikleriyle birlikte yoğun nüfuslu bir bölgede yer alması sağlık turizmi merkezi olarak erişilebilirliğini artırmaktadır. Zira Gönen'deki termal kaynaklar ülkemizde Bursa ve Yalova ile birlikte modern anlamda sağlık turizmine açılan ilk kaplıcalar arasındadır. Hiç şüphe yok ki bu durum, termal kaynakların fiziki ve kimyasal özelliklerinin yanında lokasyonunun da doğal bir sonucudur.

4. DOĞAL ÇEVRE ÖZELLİKLERİ

Gönen kaplıcaları ülkemizin en önemli tektonik sistemlerinden biri olan Kuzey Anadolu Fay hattı üzerinde bulunmaktadır. Saha genelde Yenice-Gönen ve Gönen-Manyas fay hatları ve bunlara bağlı tali kollar tarafından şekillendirilmiştir. Nitekim çalışmanın konusu olan Gönen Kaplıcaları da bu tektonik yapıya bağlı olarak oluşmuştur.

Kaplıcalar jeolojik açıdan Neojen çökelleriyle doldurulmuş Gönen-Manyas çöküntü havzasında yer almaktadır. Bölgede Paleozoyik yaşlı metamorfik şistler ile Mesozoyik yaşlı kristalize kireçtaşları en yaşlı birimleri temsil ederler. Bunlar üzerinde diskordan bulunan ve geniş alanlar kaplayan Oligosen-Miyosen yaşlı volkanik kayalar genellikle andezit, dasit, riyodasitik lav, tuf ve aglomeralar yer alır (Ünlü, 1982; Efe, 1986; Kantürer, 1993; Karataş, 1995; Şekil 2).

Sahada yıllık ortalama sıcaklıkların 14,1 °C civarında seyrettiği ulaşım, turizm ve günlük yaşamı destekleyen bir iklimin hâkimiyetinden söz edilebilir.

Turkish Studies

Gönen çayı ve kolları tarafından drene edilen araştırma sahası ve çevresi hidrografik açıdan oldukça zengindir. Bu zenginliğin önemli bir bölümünü, yeraltı su varlığı ve kaynakları oluşturmaktadır. Nitekim araştırma konusu olan Gönen kaplıcaları ile çevredeki diğer sıcak su kaynakları bunu kanıtlar niteliktedir. Dağılım bakımından sahadaki fay hatlarıyla paralellik arz eden bu kaynaklar, büyük oranda SW-NE yönünde bir sıralanış gösterirler (Şekil 2).

Gönen kaplıcaları 1976 tarihine kadar Mermerlikuyu, Çemberlikuyu ve Eskikuyu adlı doğal kaynaklardan yeryüzüne çıkan sulardan oluşurken, bu tarihten sonra MTA ve DSİ tarafından yapılan 4 sondaj kuyusuyla büyütülmeye çalışılmıştır. Bu kaynak ve sondaj kuyularından alınan suların kimyasal ve fiziksel analizlerine göre kaplıca suları, doğal sıcaklıklarının 35 °C'nin üzerinde (51–79 °C) olması ve yine termal mineralizasyonlarının 1 g/L'yi aşması (1.6–2 g/L) nedeniyle mineralli su niteliğindedir (Tablo 1). Kimyasal sınıflandırmada ise % 20 milival'i¹ aşan iyonlarına göre sodyum, sülfat, bikarbonat, klorürlü ve eşik değeri 1mg/L aşan florür düzeyi (4–6.7 mg/L) ile florürlü doğal şifalı su sınıfına girmektedir (Karagülle ve Doğan, 2002:102; Tablo 1). Bu da kaplıca sularının tedavi amaçlı kullanımını, özellikle de balneolojik² açıdan değerini artırmaktadır (Tablo 2-3). Bu nedenle Gönen kaplıcaları daha çok hastalıkların tedavisine yönelik, balneolojik kullanım şeklinde yararlanılmaktadır. Bu kullanımda kürler balneoterapi yöntemi kullanılarak uygulanır. Diğer bir ifadeyle kaplıca suları hem içme ve hem de banyo kürleri şeklinde kullanılabilir (Tablo 2-3).

¹ Milival: Su sertliğinin ifade edilmesinde kullanılan sertlik birimidir. 1 milival sertlik derecesi 1 litre suda 50 mg CaCO₃ veya 42 mg MgCO₃ es değeridir. Milival sertlik; 1 litre suda bulunan milival gramı gösterir. Milival gram ise kimyasal eşdeğer miktarın (eş değer ağırlığın) binde birini ifade etmektedir.

²Balneoloji: Latince banyo anlamına gelen “balneum” ve bilim anlamına gelen “logos” sözcüklerinin bir araya gelmesiyle oluşan balneoloji sözcüğü, banyo bilimi anlamına gelmektedir. Günümüzdeki tanımıyla termal veya mineralli suların, peloidlerin (çamur) ve gazların, yöntem ve dozları belirlenmiş banyo, paket, içme ve inhalasyon uygulamaları şeklinde, düzenli aralıklarla seri halinde tekrarlanarak kullanılmasıyla, belirli bir zaman aralığında ve kür tarzında gerçekleştirilen bir uyarı uyum tedavisi olarak tanımlanan balneoterapi yöntemiyle yapılan bilimsel tedaviye denir (Karagülle ve Doğan, 2002: 15-36).

Tablo 1. Gönen Kaplıcaları termal suyunun analiz raporu (kaynak 2'ye göre).

Sıcaklık (°C)	79		
Debi (lt/s)	100		
Berraklık-Koku-Tad	Berrak-H ₂ S-Maden suyu		
İletkenlik (mho)	1.98x10 ⁻¹		
Pl1	7.0		
Kasyonlar	mg/lt	mval/lt	% mval
Potasyum (K)	27.7610	0.7100	3.0551
Sodyum (Na)	460.0000	20.0000	86.0593
Amonyum (NH ₄)	0.0500	0.0033	0.0142
Kalsiyum (Ca)	42.5000	2.1250	8.1438
Magnezyum (Mg)	4.8600	0.4000	1.7212
Demir (Fe)	—	—	—
Çinko (Zn)	0.0483	0.0015	0.0064
Toplam	5.35.2193	23.2398	100.0000
Anyonlar			
Bikarbonat (HCO ₃)	372.1000	6.1000	26.3963
Karbonat (CO ₃)	—	—	—
Sülfat (SO ₄)	430.0000	10.0000	43.2725
Klorür (Cl)	234.0000	6.6008	28.5632
İyodür (I)	0.0700	0.0005	0.0022
Florür (F)	6.7200	0.3539	1.5314
Bromür (Br)	2.900	0.0363	0.1571
Nitrat (NO ₃)	0.7750	0.0125	0.0540
Nitrit (NO ₂)	0.0341	0.0007	0.0030
Hidrotosfet (HPO ₄)	0.01520	0.0038	0.164
Hidroarsenat (HASO ₄)	0.0672	0.0009	0.039
Toplam	1632.0376	23.1094	100.0000
Diğer Elemanlar	mg/lt		
Metasilikat asidi (H ₂ SIO ₃)	63.7500		
Metaborik asidi (HBO ₂)	1.6500		
Toplam Sülfür (H ₂ S)	—		
Genel Toplam Mineralizasyon	1697.4376		
Gazlar	mg/lt		
Serbest karbondioksit	48.50		
Radyoaktivite			
Toplam alfa aktivitesi	13.05+3.26 pcl/lt		
Toplam beta aktivitesi	23.57+2.03 pcl/lt		
Radon (Rn ²²²)	217 pcl/lt		
Radyum (Ra ²²⁶)	2.34 pcl/lt		
Uranyum (U ²³⁸)	0.01 microgr/lt		
Suyun Sınıflandırılması	Sodyum, Sülfat, Bikarbonat ve Klorür içeren florürlü termal su		

Kaynak: Öz ve diğerleri, 1979: 131–134; Özdemir, 1998: 224–225.

Tablo 2. Gönen Kaplıca sularının balneolojik sınıflandırması

Balneolojik kaynak olarak	% 20 Milivali aşan iyonlarına göre
Termomineral su	Sodyum, Sülfat Bikarbonat ve Klorür'lü
Termal (Hipertermal): 51–79 °C	Eşik Değeri aşan iyonlarına göre
Minerali: ~ 1.6–2/L (Doğal sıcaklık 20 °C ve 35 °C ↑, toplam mineralizasyon 1 g/L ↑)	Florürlü ~ 4–6.7 mg/L

Kaynak: Karagülle ve Doğan, 2002: 102.

Turkish Studies

Tablo 3. Gönen kaplıca sularının tedavi ettiği hastalıklar

Önerilen Hastalıklar
<ul style="list-style-type: none"> • Romatizmal Hastalıklar • Hareket sisteminin ağırlı durumları • Kırık sekelleri
<ul style="list-style-type: none"> • Kadın hastalıkları
<ul style="list-style-type: none"> • Sinir sistemi hastalıkları • Nörolojik sekeller
<ul style="list-style-type: none"> • İdrar yolları hastalıkları
<ul style="list-style-type: none"> • Kalp ve damar hastalıkları • Damar sertliği
<ul style="list-style-type: none"> • Sindirim sistemi hastalıkları • Kolitis
<ul style="list-style-type: none"> • Solunum sistemi hastalıkları
Kanıtlanan Hastalıklar
<ul style="list-style-type: none"> • Kronik bel ağrısı • Fibromyalji

Kaynak: Karagülle ve Doğan, 2002: 104.

Yine sıcaklık yönüyle değerlendirildiğinde; Gönen kaplıcaları ülkemizde sıcaklıkları tespit edilmiş 285 termal kaynaktan (sıcaklıkları 70-100°C arasında değişen) en sıcak 23 (%8'i) kaynak arasındadır. Bu yönüyle aslında Marmara Bölgesi'ndeki en sıcak termal kaynaklardan biridir (Tablo 4). Nitekim bu özelliği kaynağın birden çok alanda kullanımında etkili olmuştur.

Tablo 4. Marmara Bölgesi'ndeki Bazı Termal Kaynakların Sıcaklık Özellikleri³

Sıra No	İlin Adı	Kaplıcanın Adı	Kaynak Adı	Sıcaklık (°C)
1	Balıkesir	Hisaralan	Hisaralan	46-98.5
2	Çanakkale	Tuzla	Tuzla köyü doğu kaynağı	97.2
3	Balıkesir	Hisarköy	Hisarköy	25-94
4		Hisaralan	Kepez	68-86
5	Bursa	Kaynarca-Çekirge	Kaynarca	84
6	Çanakkale	Hıdırlar-Uyuz	Hıdırlar ılıcası	84
7	Balıkesir	Gönen	Gönen	76-78

Kaynak: Akkuş ve diğerleri, 2005: 111-160; 208-264.

Gönen kaplıcaları Marmara Bölgesi'nde debisi en düşük kaplıcalardan biridir (Tablo 5). Kaplıcanın bütün doğal özellikleri göz önüne alındığında, özellikle kitle turizmine dönük faaliyetler açısından yeterli olmadığı görülecektir. Nitekim bu durum 1950'den sonra oluşan turizm talebini karşılayamadığı için, termal kaynaklar 1976-1990 yılları arasında açılan 4 sondaj kuyusuyla desteklenmiştir.

Öte yandan Gönen'deki termal kaynaklar turizme dönük tedavi amaçlı kullanımının yanında, tesis, sera ve konutların ısıtılmasından sanayi faaliyetleri ve içme suyuna⁴ kadar birçok alanda kullanılıyor olması dikkat çekicidir. Kullanımdaki bu çeşitlilik Gönen'de termal suyun şehir ve insan faaliyetleri üzerindeki etkisini daha da artırmış, dolayısıyla

³ Tabloda Hisaralan, Hisarköy ve Tuzla köyü gibi bazı kaynakların sıcaklık değer aralığının son derece geniş olması, kaynakların sıcaklıklarına göre kademelenmesinde yanlıgılara yol açmaktadır.

⁴ Termal kaynaklardan elde edilen suyun küçük bir bölümü, park alanında yapılan şadırvan vasıtasıyla içmece olarak kullanıma sunulmuştur.

kentsel yatay büyüme ve yeni arazi kullanım alanlarının yanında, deri sanayi ile seracılık gibi ekonomik faaliyetlerin lokasyonu ve gelişimi üzerinde de etkili olmuştur.

Tablo 5. Marmara Bölgesi'ndeki Bazı Termal Kaynakların Debi Özellikleri

Sıra No	İlin Adı	Kaplıcanın Adı	Kaynak Adı	Debi (l/s)
1	Balıkesir	Hisaralan	Hisaralan	176
2		Susurluk-Yıldız	Yıldız (Yellice)	65
3	Bursa	Orhangazi-Keramet	Keramet	53.5
		İnegöl-Oylat	Oylat	50
4	Yalova	Termal	Yalova	20
5	Balıkesir	Havran-Derman	Derman	18
6		Gönen	Gönen	15

Kaynak: Akkuş ve diğerleri, 2005: 111-160; 208-264; 826-334.

5. GÖNEN'DE TERMAL TURİZMİN GELİŞİMİ VE GÜNÜMÜZDEKİ DURUMU

Gönen kaplıcaları, bilhassa Roma, Bizans ve Osmanlı başta olmak üzere Büyük İskender'den günümüze kadar geçen sürede özellikle sağlık amaçlı kullanımlara sahne olmuştur. Günümüzde kullanılan kubbeli hamamların çekirdeğinin Bizans döneminde inşa edilmiş olması tarihteki kullanımına kanıt niteliği taşımaktadır. 20. yüzyılın başlarında buna temizlik ve sanayi faaliyetlerindeki kullanımlar da eklenmiştir. Bu bağlamda halk arasında "kaynar" adı verilen 40 tekneli bir çamaşırhanenin varlığı ile 1917'de Gönen çayı kenarında tabakhanelerin kurulması kullanım şeklindeki bu çeşitliliği gösteren somut delillerdir.

Gönen'de termal kaynakların turizm amaçlı ilk kullanımı hiç şüphe yok ki, 156 yataklı Yeşil otelin 1936 yılında hizmete girmesiyle başlamıştır. Fakat bu diğer kullanım şekillerinin ortadan kalktığı anlamına gelmez. Zira Gönen'deki çamaşırhaneler 1951 yılına kadar varlığını korurken, tabakhane ise günümüzde dahi sürmektedir. Dolayısıyla Gönen'deki termal turizm aktivitelerinin modern anlamdaki başlangıcı 1936 yılı gibi algılsa da, bu konudaki asıl milat 1951'dir. Zira yapılan yatırımlara koşut olarak, termal suyun kullanım şeklinin önemli oranda değişmeye başladığı dönem 1950 sonrasıdır.

Bu noktada termal kaynakların kullanımındaki değişikliklere ve tesislerin gelişim karakterine göre Gönen'deki sağlık turizm aktivitelerini dört farklı dönemde incelemek mümkündür.

İlki, 1936 öncesinde halkın çabalarıyla yerel ihtiyaçlara göre şekillenmiş hizmet ve alanları kapsayan dönemdir. Bunu, geçiş dönemi olarak niteleyebileceğimiz ikinci bir zaman dilimi takip etmektedir. Bu dönemde modern turizm aktiviteleriyle birlikte, eski kullanım şekli ve yapılarını da görmek mümkündür.

Bu arada belirtilmesi gereken bir başka ayrıntı ise 1936 yılında sağlık turizmüne dönük meydana gelen bu gelişmelerin, ülkemizde termal turizme yönelik modern anlamda yapılan ilk yatırımlardan biri olduğudur. Özellikle Atatürk'ün şahsi girişimleriyle 1928 yılında kurulan Bursa kaplıcaları A.Ş.'den sonra hizmete giren ilk termal tesis Gönen'deki Yeşil Oteldir (Doğaner, 2001: 75). Günümüzde Gönen'in yurt içindeki bilinirlik düzeyinin yüksek olması ve yıllık ortalama 120 bini aşan turist tarafından ziyaret edilmesi, bu tarihi yönüyle ilişkilidir.

Derman otelin 1951 yılında işletmeye girmesiyle başlayan süreçte kaynakların sağlık ve turizm amacına dönük kullanımı daha da ön plana çıkmıştır. Bunu 1958 yılında Termal kaynakların işletiminin 60 yıllık süreyle Gönen Belediyesi'ne verilmesi ve %51'i belediyeye ait olan Gönen Kaplıcaları İşletmesi A.Ş.'nin kurulması takip etmiştir. Bu nedenle üçüncü periyot olarak adlandırabileceğimiz bu dönem, yeni otellerin açılışına bağlı olarak termal suların kullanımının

Turkish Studies

değişimi, yönetim yapısının oluşumu ve yeni kaynakların elde edilmesiyle karakterize edilmektedir. Termal turizm faaliyetleri, Park, Yıldız ve Bahar otellerinin hizmete girmesiyle önemli bir yol kat etmiştir. Dolayısıyla 1951 yılında Derman Otelin hizmete girmesiyle 239 olan toplam yatak kapasitesi, 1962 yılında 357, 1974 yılında 681'e, 1980'de ise 728'e ulaşmıştır (Tablo 6).

Tablo 6. Gönen kaplıca otelleri ve yatak kapasiteleri (2008)

Otelin Adı	Açılış Tarihi	Yatak Kapasitesi
Yeşil Otel	1936	156
Derman Otel*	1951	83
Park Otel	1962	118
Yıldız Otel (Termal Resort)	1974	324
Bahar Otel	1980	47
Tanrıöver Otel*	1995	27
Güneş Otel	1997	114
Asepsus Otel*	-	35
Ateş Otel*	-	33
Metsin Otel*	-	85
Mola Otel*	-	24
Semedan Apart Otel	2000	140
Tokyay Otel	2007	80
Toplam		979

Kaynak: Gönen Kaplıcaları İşletmesi A. Ş.

* Günümüzde işletimde olmayan oteller.

Yine bunlara ek olarak 1977 yılında dönemin Turizm ve Tanıtma Bakanlığı tarafından yaptırılan Gönen Su Şehri⁵ mevzi planı, turizmüne dönük modern kaplıca anlayışın ülkemizdeki ilk uygulaması olarak kabul görmektedir (Doğaner, 2001: 76). Zira temelde mevcut potansiyelden en iyi şekilde yararlanmayı ve ülkemizdeki diğer termal kaynaklara örnek olmayı amaçlayan bu planlama, kaynakların çok boyutlu kullanımını esas almıştır (Çekirge, 1977: 28). Günümüze kadar gelen süreçte planın eksiksiz olarak uygulandığını söylemek mümkün olmasa da, Gönen'deki termal turizm faaliyetleri için bir kalıp oluşturduğu kesin bir gerçektir.

1980'e kadar devam eden bu dönem Gönen'deki turizm aktivitelerinin çekirdeğini oluşturan Gönen Kaplıcaları İşletmesi AŞ'ye ait otellerin de kurulum dönemi olarak da kabul edilebilir. Bu bağlamda Gönen'de termal turizme yönelik hizmetleri kapsayan çekirdek alt yapının büyük oranda 1950 ile 1980 arasındaki dönemde oluştuğu söylenebilir.

Otellerin yanında 1966'dan sonra açılan 4 sondaj kuyusunun⁶ termal turizmin gelişimindeki önemi yadsınmaz. Zira mevcut sıcak su kaynaklarının sınırlı düzeyde turiste hizmet verebiliyor olması, bu tarihe kadar turizm faaliyetlerinin daha dar çaplı kalmasına yol açmıştır. Dolayısıyla faaliyetlerin daha fazla turiste hitap edebilmesi ancak kaynakların artırılmasıyla mümkün olmuştur.

Bütün bunların yanında turizm faaliyetlerinin gerçekleşebilmesinde ulaşımın önemi hatırlanacak olursa, hiç şüphe yok ki 1950'den sonra ülke genelinde ulaşım sistemlerinde meydana gelen gelişmelerin de etkili olduğu ortaya çıkmaktadır. Özellikle karayollarındaki gelişmelerin

⁵ Termal Su Şehri: Termal kaynak, iklim özellikleri etüt edilerek sağlık yönüyle etkileri belirlenen, tedavi, konaklama, eğlence, yeşil alanlara dönük bütün altyapı gereksinimleri giderilen ve bir yerleşme planına sahip olan yerler bu isimle tanımlanır (Ülker, Çekirge, 1973:7).

⁶Bunların ikisi MTA, diğer ikisi ise DSİ tarafından açılmıştır.

etkisini göz ardı etmek mümkün değildir. Nitekim gerek Türkiye’de ve gerekse Gönen’de ulaşım sektörünün gelişimiyle turizm sektörünün gelişiminin paralellik gösterdiği bilinen bir gerçektir.

Turizm faaliyetlerinin gelişiminde 4. dönem olarak adlandırılabilen periyot ise 1982’den günümüze kadar uzanan zamanı kapsamaktadır. Dönem 2 farklı özellikle karakterize edilebilir. Bunlardan ilki, 1982 sonrasında turizm teşvik yasası ile bunu takiben termal kaynakların da bu yasa kapsamına alınmasıyla kendini gösteren pansiyon işletmeciliğinin yaygınlaşmasıdır. Bunun sonucunda pansiyonlar ucuz konaklama arzı oluşturarak, alt gelir grubuna ait olan ziyaretçiler için konaklama alternatifini oluşturmuş, böylece Gönen’e yönelik ziyaretçi yelpazesi daha da genişlemiştir. Günümüzde Gönen’de konaklama taleplerinin karşılanmasında otellerin yanında, pansiyonların da önemli bir yeri vardır. Zira bu anlamda kentte 584 yatak kapasiteli 12 pansiyon hizmet vermektedir. Sadece biri bakanlık belgeli olan bu tesislerin üçü ev tipi pansiyon niteliğindedir. Özellikle ev tipi pansiyonculuğun ortaya çıkmasıyla daha da çeşitlenen konaklama hizmetleri, turist yelpazesini genişlettiği gibi konaklama hizmetlerinde yaşanan değişimin de bir göstergesi niteliğindedir (Tablo 7).

Tablo 7. Gönen’deki Pansiyonlar ve Yatak Kapasiteleri (2008)

Tesisin Adı	Açılış Tarihi	Yatak Sayısı
Aşçıoğlu Pansiyon	1975	27
Odabaşı Ev Tipi Pansiyon	1984	60
Can Pansiyon	1985	90
Berlin Pansiyon	1987	50
Toplu Aile Pansiyon	1995	50
Doktorun Pansiyon	2000	29
Emre Pansiyon	2000	90
Karaca Ev Tipi Pansiyon	2000	24
Selma Pansiyon	2003	18
Gözde Pansiyon	2005	85
Sefa Pansiyon	2005	49
Pınar Ev Tipi Pansiyon	2008	12
Toplam		584

Kaynak: Sahada yapılan çalışmalardan derlenmiştir.

Bu son sürecin diğer bir özelliği ise 2000’li yıllarla birlikte konaklamada pansiyon işletmeciliğinin hız kazanmasına karşın, otel işletmeciliğinde görülen duraksamadır. Dolayısıyla son birkaç yıl içerisinde 6 otel kapanmıştır. 2000’li yılların başında 13 olan otel sayısı, son yıllarda 7’ye düşmüştür. Özellikle ilk otellerden ve doğrudan termal turizme hizmet vermesi yönüyle Derman otelin kapanışı dikkat çekicidir. Öyle anlaşılıyor ki, 1951’den sonra yapılan yatırımlar günümüzün turizm beklentilerine cevap veremez duruma gelmiş, bu bağlamda son 10 yılda Gönen’e gelen orta ve üst gelir grubundaki ziyaretçi sayısında azalma olmuştur. Zira Türkiye’de gün geçtikçe sayıları artan modern, özellikle dış turizme yönelik birçok beklentiye cevap veren termal turizm merkezleri göz önüne alınacak olursa, Gönen’in bir anlamda geride kaldığı düşünülebilir. Zaten Gönen’e gelen ziyaretçilerin gelir durumuna göre dağılımı da bunu destekler niteliktedir.

Günümüzde Gönen’deki termal turizm faaliyetleri kür alanları ve konaklama tesisleri başta olmak üzere rekreasyon, ticaret ve eğlence alanları ekseninde sürmektedir. Bunlardan kür alanları, kubbeli hamam ve konaklama tesisleriyle sınırlıdır. Çekirdeğini Bizans ve Osmanlı dönemi yapıtların oluşturduğu kaplıca hamamı 1974 yılında yapılan eklemelerle günümüzdeki şekline ulaşmıştır (Foto 1-2). 2 katlı, 9x9 havuzu ve 150 kişilik kapasitesi olan hamam halka açık bir kür

ünitesidir. Bunun dışındaki kür alanları Gönen Kaplıcalar İşletmesi A.Ş.'ne ait otellerin bünyesinde yer almaktadır.

Foto 1 (1950)

Foto 2 (2010)

Foto 1-2: Hamamın 1950 (Gönen Belediyesi, 2010) ve günümüzdeki görünümü.

Günümüzde Gönen'deki termal turizme yönelik konaklama hizmetlerinin önemli bir bölümü 979 yatak kapasiteli 7 otel tarafından sürdürülmektedir. Gönen'deki otellerin büyük bir bölümü 1973'teki modernleştirme çabalarına dönük planlamalar ile 1982 sonrasındaki turizm politikalarının bir yansıması olarak hizmete girmiştir. Fakat bunların hepsi termal otel özelliği taşımamaktadır. Termal suyun elde edilmesi ve kullanım yetkisi Gönen Kaplıcalar İşletmesi A.Ş.'yle sınırlı olduğu için, termal kaynaklar sadece bu şirkete ait 4 otelin tasarrufundadır. Bunlardan sadece Yıldız otel Turizm Bakanlığı işletme belgeli olup, 4 yıldızlı bir konfora sahiptir (Foto 3). Diğer otel ve pansiyonlar sadece konaklamaya dönük hizmet sunmaktadır (Foto 4). Nitekim buralarda konaklayan turistlerin Gönen Kaplıcalar İşletmesi A.Ş.'ye bağlı otellere ya da hamama giderek termal kaynaklardan yararlandıkları tespit edilmiştir. Bu noktada dış turizme dönük hizmetlerin sadece bu 4 otelle sınırlı kaldığını da belirtmek yerinde olacaktır.

Foto 3

Foto 4

Foto 3: Gönen'de termal turizmde hizmet veren Yıldız otel.
Foto 4: Alt gelir grubuna hizmet veren pansiyonların genel görünüşü.

Gönen'de kaplıca turizmine dönük konaklama tesisleri yaklaşık 12 ay hizmet vermektedir. Doluluk oranlarında mevsimlere göre %70'lere varan farklılıklar görülse de işletmelerin tamamen kapalı kaldığı bir dönemden söz etmek mümkün değildir. Hiç şüphe yok ki, bu durum yerel ekonomiye sağladığı canlılık yönüyle önemlidir. Tesislerin doluluk oranları, aylara göre değişmekle birlikte yıllık ortalama değer yıllara göre %43 ile 48 arasında değişmektedir (Tablo 8). Yıl içerisinde ise özellikle Ağustos, Eylül ve Ekim aylarında %80'lerin üzerine çıkan doluluk oranları, kış aylarında %45-50-55'lere gerilemektedir. Kış sonu ilkbahar başlarında %15-35 aralığındaki oranlar yılın en düşük değerleridir. Bu anlamda özellikle Şubat ve Mart ayları dikkat çekicidir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/2 Spring 2011*

Tablo 8. Gönen'deki kaplıca otellerinde 2000–2007 yılları arasında kullanılan oda sayısı ve doluluk oranları (2008)

Yıllar	Oda Sayısı	Yıllık Ort. Doluluk Oranları (%)
2000	65135	46.83
2001	63297	46.20
2002	59759	43.97
2003	58780	42.41
2004	61664	44.37
2005	63425	45.73
2006	66836	48.19
2007	60099	43.33

Kaynak: Gönen Kaplıcaları İşletmesi A. Ş.

Oranların yıl içindeki dağılımında ziyaretçilerin %60'lık bölümünün 50-64 yaş aralığında olması etkilidir. Zira emeklilik çağındaki gelir durumu düşük nüfus özellikle dış turizm faaliyetlerinin yavaşladığı dönemleri tercih etmektedir. Bu nedenle yüksek doluluk oranları Eylül ve Ekim aylarına kaymaktadır.

Araştırma sahasında yapılan mülakatlardan, doluluk oranlarının tesislere göre de değişiklik gösterdiği tespit edilmiştir. Buna göre, pansiyonlar başta olmak üzere doğrudan termal tedavi hizmeti veremeyen konaklama tesislerinin genellikle yaz mevsiminde tercih edildiği belirlenmiştir. Bunda turistlerin ucuz konaklama hizmetlerinden yararlanma ve aynı zamanda tedavi sonrasında soğuk havaya maruz kalmadan konaklama tesisine ulaşmak istemeleri etkilidir. Yaz mevsiminde termal su kullanımından yoksun tesisler tercih edilmekte ve dolayısıyla termal tedaviye dönük hizmetler yürüme mesafesindeki diğer otellerden kolaylıkla karşılanmaktadır. Böylece Gönen'e gelen düşük gelirli bazı ziyaretçilerin gelir durumuna bağlı olarak, pansiyonlardan yaz mevsiminde yararlandığı tespit edilmiştir.

Gönen'de turizm aktivitelerine hizmet veren diğer tesisleri ise yeme-içme yerleri oluşturmaktadır. Özellikle bazı otellerde bu hizmetlerin büyük ölçüde sağlanıyor olması bunların sayı ve kapasitelerinin küçük çaplı kalmasında etkili olsa da, günümüzde park alanı ve çevresinde 18 oya-çeyiz mağazası, 43 yeme-içme, 11 giyim, 8 büfe, 5 internet ve oyun salonu, 2 çiçekçi tespit edilmiştir. Bunlardan restoran sınıfında olanların 3'ü düğün salonu olarak da kullanılmaktadır. Bu bağlamda, termal turizme bağlı olarak gelişme göstermiş ticari faaliyetlerin, turistlerin yanında kent sakinlerine de hizmet verdiğini söylemek mümkündür.

Gönen'e yıllık yaklaşık 120 ile 130 bin arasında (neredeyse kent nüfusunun 3 katı⁷ büyüklüğünde) değişen bir turist kitlesi termal turizm amaçlı olarak ziyaret etmektedir. Böylece 2000-2007 yılları arasında konaklayan yıllık ortalama turist sayısı 125 bini aşmıştır. Bu değer yılara göre 118 ile 133 bin arasında değiştiği göz önüne alınacak olursa, dikkat çekici bir istikrarsızlıktan bahsetmek mümkün değildir (Tablo 9; Şekil 3).

Gönen'deki termal tesisler, %99'a varan oranda yerli turistlere hizmet vermektedir (Tablo 9; Şekil 3). Ülkenin hemen her yerinden turist gelmekle birlikte, özellikle İstanbul, Bursa, Kocaeli gibi çevre illerden gelenler başı çekmektedir. Bunların dışında İzmir, Ankara, Tekirdağ, Edirne, Malatya ve Siirt'ten önemli sayıda ziyaretçi gelmektedir. Buradan, kaplıcaların kimyasal ve balneolojik özelliklerinin yanında, hem büyük merkezlere ve hem de ulaşım sistemlerine göre

⁷ Gönen kent nüfusu 2007 verilerine göre 41.811, 2009 verilerine göre ise 42.939'dur (Web-5).

konumunun turizm aktivitelerini desteklediği sonucuna ulaşmak mümkündür. Zira bilinirlik düzeyi ve ulaşılabilirlik bütün turizm aktiviteleri açısından vazgeçilmez unsurlardır.

Gönen'deki turizm aktivitelerine katılan yabancı turistlerin payı yıllara göre küçük değişiklikler göstermesine karşın, genel olarak %1'in altında seyretmektedir. Dolayısıyla bazı yıllarda 100 civarına düşen yabancı turist sayısı, ancak belli yıllarda 1000'in üzerine çıkma eğilimi göstermiştir. Bu, termal tesislerin ülke genelinde tanınmış olmasına karşın, yurt dışındaki bilinirlik düzeylerinin düşük olduğu anlamına gelmektedir. Nitekim günümüzde Gönen'de üst düzey hizmet verebilecek alt yapıya sahip tesislerin varlığından söz etmek oldukça güçtür. Bu yönüyle denilebilir ki, termal kaynakların doğal özelliklerinin yanında, yeterli tanıtım ve hizmet sunarak marka oluşturabilecek tesislere ihtiyaç vardır. Zira güçlü bir turizm merkezi imajı oluşturulamadığı takdirde, doğal özelliklerin turizme dolayısıyla ekonomiye kazanımı güçleşmektedir.

2000-2007 yılları arasında gelen 7000 civarındaki yabancı turistin %50'yi aşan bölümü Makedonya ve Yunanistan'dan gelmiştir. Bunları %10'la ABD, %8'le Almanya takip etmektedir (Şekil 4). Büyük oranda tedavi amacı güderek gelen yabancı turistler genel olarak havayoluyla İstanbul'a ulaştıktan sonra deniz ve karayoluyla Gönen'e gelmektedirler.

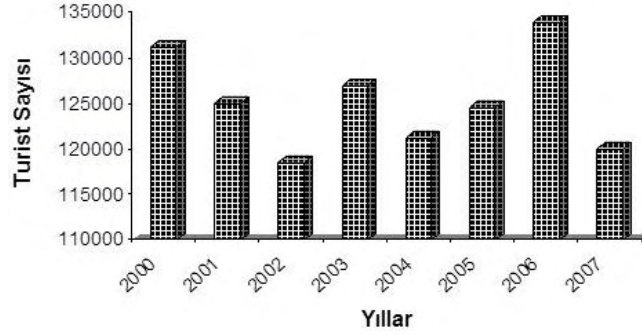
Tablo 9. 2000–2007 yılları arasında Gönen kaplıca tesislerinde konaklayan turistlerin ülkelere göre dağılımı

Ülke Adı	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	Genel Toplam
A.B.D	13	79	5	588	17	6	12	2	722
Almanya	5	126	211	83	37	4	6	90	562
Avusturya	14	25	17	19		16		8	99
Azerbaycan				7					7
Belçika			1	16		3			20
Bulgaristan		3	2		9	22			36
Çek Cumhuriyeti						1			1
Çin						5			5
Danimarka		5						2	7
Fas			4		1				5
Fransa	2	4	2	32	51	8	8	4	111
Güney Afrika	9								9
Hindistan		8							8
Hollanda		12				4			16
İngiltere		104	40	1	27	3	8	18	201
İran	10	5	1						16
İspanya		3	6	6	5	3			23
İsrail	4	2	3	32	50				91
İsveç							1		1
İsviçre			12	6					18
İtalya	24			4	4	2	8	12	54
Japonya	1	1	6	18	3				29
K.K.T.C.		4	3			30	14		51
Kanada			4				2		6
Kazakistan	3			2					5
Makedonya		143	504	340	497	199	63	36	1782
Norveç					9	6			15
Özbekistan		2		101		72			175
Pakistan							4		4
Romanya		6	2	2		2			12
Rusya			5	2	543	249		2	801
Slovakya					2	16			18
Suudi Arabistan		135	49	117	10	18			329
Ukrayna				4		24			28
Yunanistan		190	92	165	108	293	740	189	1777

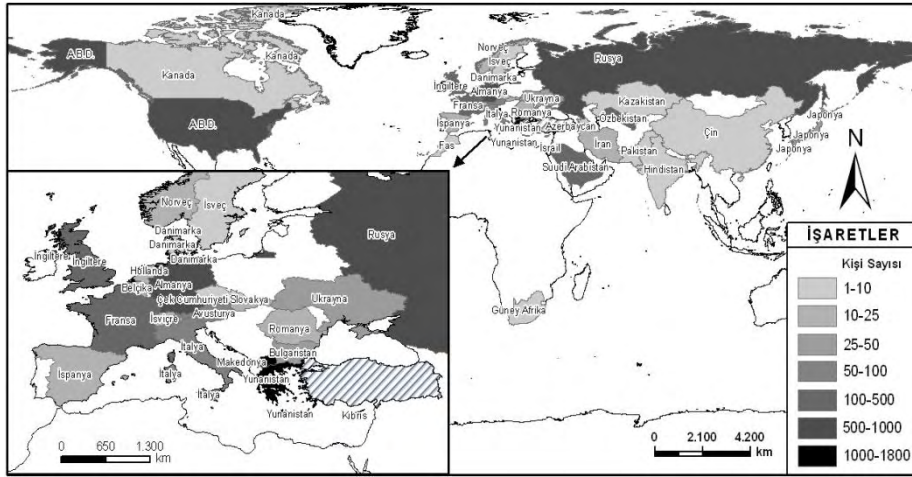
Turkish Studies

Diğer	22	3		22		4			51
YABANCI TURİST TOPLAMI	107	860	969	1567	1373	990	866	363	7095
%	0,08	0,69	0,81	1,23	1,13	0,79	0,64	0,30	0,70
TÜRKİYE	131001	124125	117549	125386	119797	123542	133033	119628	994.061
%	99,91	99,31	99,18	98,76	98,86	99,20	99,35	99,69	99,29
GENEL TOPLAM	131.108	124.985	118.518	126.953	121.170	124.532	133.899	119.991	1.001.156

Kaynak: Gönen Kaplıcaları İşletmesi A. Ş., (2008).

Şekil 3. Gönen kaplıca tesislerinde konaklayan turistlerin yıllara göre dağılımı (2000–2007)

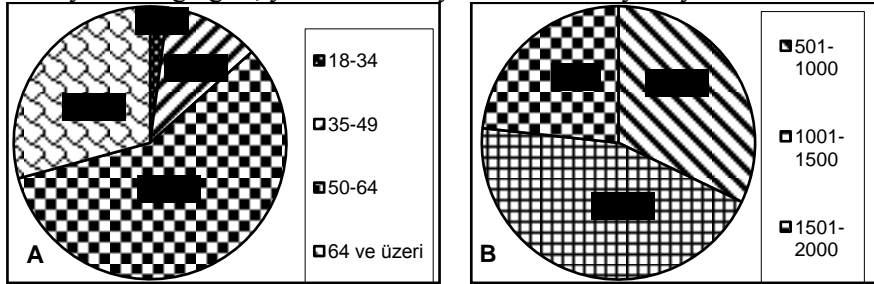

Şekil 4. Gönen'e gelen yabancı turistlerin ülkelere göre dağılımı

2007 verilerine göre Gönen'e gelen turistlerin genel profilleri incelendiğinde, % 90'a yaklaşan bölümünün evli, yaklaşık 60'ının ise bayanlardan oluştuğu görülür. Yaklaşık yarısına yakını ilköğretim, %31,8'i ortaöğretim ve %16,9'u ise üniversite düzeyinde öğrenim almış insanlardan oluşur. Turistlerin %2,1'i 18-34, %11,3'ü 35-49, %60'a yakın olan bölümü 50-64 yaş aralığında, %30'luk bölümü ise 64 yaşın üstündedir. Bu dağılım termal tesislere gelen turistlerin %80'inin 50 yaş ve üzerinde olduğunu göstermesinin yanında, gelenlerin büyük oranda tedavi amaçlı geldiğini işaret etmektedir. Buna ek olarak turistlerin %70'inin gelir düzeyi 500-1500 TL arasında olduğu da göz önüne alınacak olursa (İlban ve diğerleri, 2008:124), Gönen'e gelen turistlerin %70-80 gibi önemli bir bölümünün düşük ve orta gelir düzeyindeki emekli nüfustan oluştuğu, bu bağlamda Gönen'deki termal tesislerin sosyo-ekonomik açıdan belli bir kesime hitap

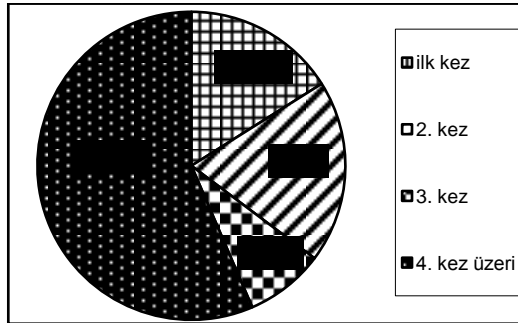
Turkish Studies

ettiği sonucuna ulaşmak mümkündür (Şekil 5). Bu durum konaklama yeri, şekli ve zamanının tercihinde belirleyici olduğu gibi, yerel ekonomiye olan etkileri yönüyle de önemlidir.

Şekil 5. Gönen'e gelen turistlerin A: Yaş gruplarına, B: Gelir düzeylerine göre dağılımı (2007)

Yine aynı dönemde, turizm merkezinin seçiminde turistlerin önemli bölümünün tavsiye üzerine geldiği ve yaklaşık %85'inin Gönen'i öncelikle kaplıcaları için tercih ettiği, bunu iklimi ve diğer doğal özellikler ile ulaşılabilirlik ve fiyatların takip ettiği belirlenmiştir. Benzer şekilde turistlerin %55,9'u 4. kez ve üzerinde, %8,2'si 3. kez, %19 2. kez gelirken, ilk kez gelenlerin oranı %15,9'dur (Şekil 6). Bütün bu veriler ve mülakatlar göz önüne alındığında, Gönen'e gelen ziyaretçilerin önemli bölümünün tercihinde kaplıcaların kimyasal ve balneolojik özelliklerinin etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Şekil 6. 2007 yılında Gönen'e gelen turistlerin ziyaret sıklığı (İlban ve diğerleri, 2008: 124)

7. TERMAL TURİZM AKTİVİTELERİNİN EKONOMİK VE MEKÂNSAL ETKİLERİ

Gönen'deki termal turizm faaliyetleri sosyal, kültürel, ekonomik ve mekânsal olmak üzere birçok alanda etkili olmuştur. Burada sosyal ve kültürel etkilerinin yanında özellikle daha belirgin olan ekonomik ve mekânsal etkileri üzerinde durulacaktır. Bunlardan bilhassa ekonomik olanlar, hem turizmi kapsamı ve hem de diğer etkenleri tetiklemesi bakımından dikkat çekicidir.

Gönen'de termal turizm aktivitelerinin oluşturduğu ekonomik etki iki şekilde tespit edilebilir. Elbette ki bunlardan ilki yeni bir ekonomik sektör olarak doğan turizm aktivitelerinin kendisidir. Gönen'de 1936 yılından beri süregelen termal turizm faaliyetleriyle birlikte günümüzde 7'si otel, 12'si pansiyon olmak üzere 19 konaklama tesisini kapsayan bir turizm hizmet sektörünün ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Diğer bir ifadeyle yaklaşık 74 yıllık süreçte yapılan yatırımlarla birlikte yıllık ortalama 120-130 bin civarında turiste hizmet veren yeni bir ekonomik sektörün yaratıldığından bahsedilebilir.

Turizmin yerel ekonomi üzerindeki ikinci önemli etkisi, hizmetlerin yürütülmesine dönük olarak gelişme gösteren istihdamdır. Bu yönüyle özellikle konaklama tesislerinin oluşturduğu

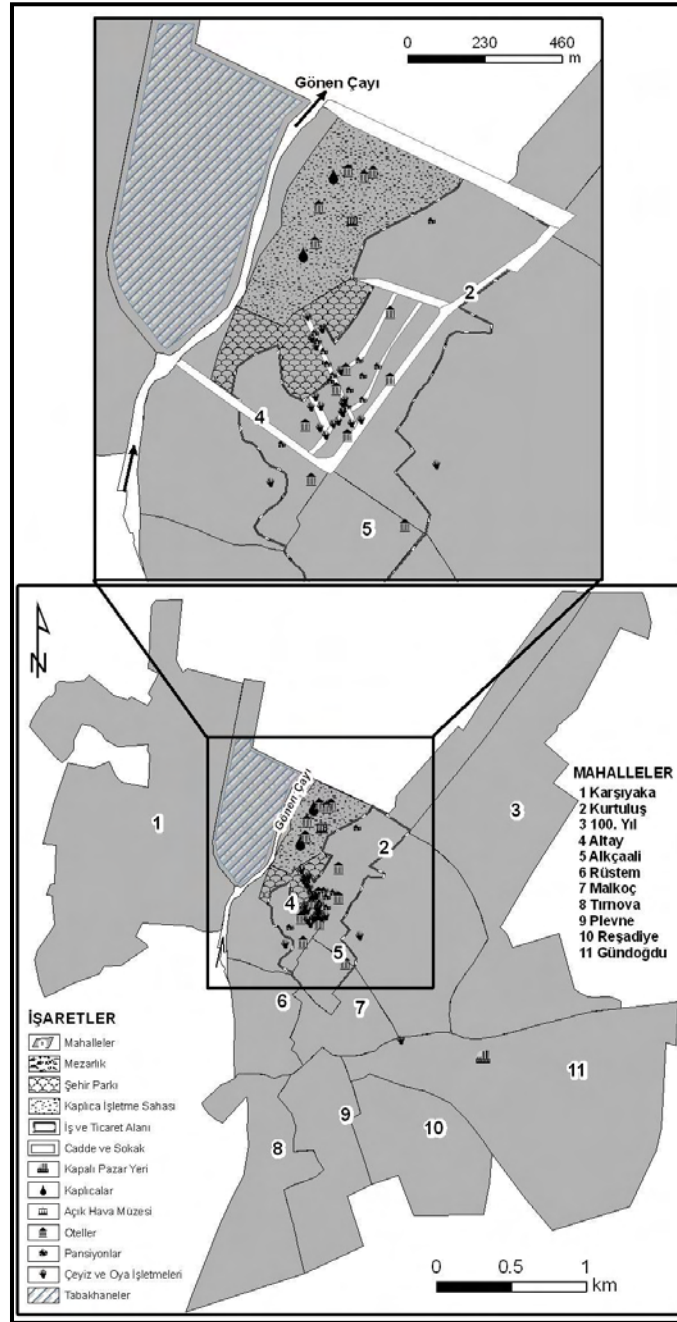
istihdam yerel anlamda iş imkânlarının yaratılması hususunda Gönen için önemlidir. Zira sektörde doğrudan yaklaşık 300 kişi istihdam edilmiştir. Şüphesiz mevsimlik değişimler yaşansa da turizm aktivitesinin 12 ay devamlılık göstermesi de bunda etkilidir (Tunçsiper ve Kaşlı, 2008:126).

Gönen’de termal turizmin ekonomiye olan direkt etkilerinin yanında, farklı ekonomik sektörlerin gelişimini tetiklemesi ve desteklemesi bakımından dolaylı etkilerinin olduğunu da belirtmek yerinde olacaktır. Bu etki, turizmin yerel ürünlere (tarım, sanayi ve zanaata bağlı el yapımı ürünler) yönelik oluşturduğu tüketimle birlikte bölge ve kentle sınırlı kalabildiği gibi, farklı hizmetler sunan iş alanlarının ortaya çıkmasını tetikleyerek daha geniş düzeyde de olabilmektedir. Geniş çaplı olan etkiyi somut olarak belirleyebilmek son derece güç olduğundan burada sayılarla ifade etmek mümkün olmamıştır. Ancak genel anlamda kentte başta ticaret olmak üzere yeme-içme ve eğlence gibi, turizm faaliyetlerini destekleyen hizmetlerin gelişiminde etkili olduğunu görmek mümkündür. Bu konuda özellikle yöredeki hayvancılık faaliyetlerine dayalı süt ve türevlerinden oluşan birçok besin maddesinin tanıtımı ve pazarlanması açısından öneme sahiptir.

Yine turizmden olumlu etkilenenler arasında ulaşım sektörü ve bununla birlikte benzin istasyonlarını da görmek mümkündür. Bu anlamda Gönen’e gelen yıllık turist sayısının kent nüfusunun 3 katı, ilçe nüfusunun ise neredeyse 2 katı büyüklüğünde olduğu göz önüne alınırsa, yarattığı ekonomik etkinin daha iyi anlaşılacağı kanaatindeyiz.

Gönen’deki termal turizm faaliyetlerinin 1980’li yıllarda başlayan gelişme çabalarına bağlı olarak, termal kaynakların çevresinde yerel ürünleri pazarlayan ya da yeme-içmeye yönelik hizmet sunan çok sayıda işyeri ortaya çıkmıştır. Bu amaçla özellikle termal turizm aktivitelerinin yoğun olduğu kaynaklar çevresinde 18’i oya, çeyiz ve tekstil ürünleri, 11’i giyim, 43’ü ise yeme-içme, 5’i internet, 8’i büfe ve 2’si çiçekçi olmak üzere toplam 87 işyerinin varlığı tespit edilmiştir. Bunların bilhassa turizm aktiviteleri çevresinde toplanmış olmaları turizmin tetikleyici etkisini göstermesi açısından dikkat çekicidir. Bu noktada Gönen’deki termal turizm faaliyetleri diğer ürün ve hizmetlerin yanında, özellikle yöresel el yapımı oya ve çeyizlik ürünlere pazar oluşturmakta, dolayısıyla yörede el emeğiyle geçinen nüfusun da turizm gelirlerinden faydalanmasına aracı olmaktadır.

Termal kaynakların Gönen’de oluşturduğu en önemli etkilerden biri de, kentsel mekânda yol açtığı değişikliktir. Mekânsal değişimdeki etkisi birkaç farklı boyutta ele alınabilir. Bunlardan ilki, kentin kuzeyinde 1936’dan başlayarak gelişme gösteren turizme dönük faaliyetler ile 1977 yılında yapılan Termal Su Şehri planına bağlı olarak ortaya çıkan park alanıdır (Şekil 7).

Şekil 7. Turizm aktivitelerine yönelik olarak ortaya çıkmış park alanı ve tesislerin dağılışı

Geçmişte panayır ve mezarlık olarak kullanılan alan 1951'den sonra modern anlamda turizm faaliyetlerinin başlamasıyla değişmeye başlamış, 1977'den sonra ise günümüzdeki görünümüne ulaşmaya başlamıştır (Foto 5-6). Zira bu dönemde hazırlanan Gönen Su Şehri mevzi uygulama imar planı kür alanlarından rekreasyonel, eğlence, ticari ve sanayi alanlarına kadar çok yönlü bir peyzaj uygulamasını öngörmüştür.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/2 Spring 2011

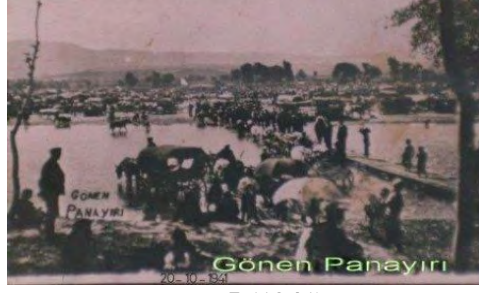

Foto 5 (1941)

Foto 6 (2010)

Foto 5-6: Kaplıca İşletmelerinin yanındaki eski Gönen Panayırı (Gönen Belediyesi, 2010) ve günümüzdeki görünümü

Günümüzde yaklaşık 20 ha büyüklüğündeki bu çok fonksiyonlu parkın sadece termal turizme dönük aktivitelerle sınırlı bir işleve sahip olduğunu söylemek mümkün değildir. Otel, pansiyon, yeme-içme, eğlence ve yeşil alanlarıyla kentin önemli rekreasyon merkezlerinden biri konumuna gelmiştir. Dolayısıyla turistlere yönelik işlevinin yanında, mozaik müzesi, kafeteryalar, konser alanı ile yürüyüş, spor ve çocuk parklarıyla kent sakinlerinin sosyo-kültürel aktivitelerine de sahne olmaktadır (Foto7-8-9-10). Bu bağlamda ziyaretçilerle yerli halkın karşılaşma ve etkileşim alanı özelliği de taşımaktadır. Özetle bütün bunlarla turizm faaliyetlerinin mekândaki değiştirici etkisi somut bir hal almaktadır.

Günümüzde park mevcut işlevsel özellikleriyle Gönen'de günlük hayatın vazgeçilmez mekânlarından biri konumundadır. Nitekim bu yönüyle kentin yatay büyümesinde çekim merkezi olarak diğer faktörlerle birlikte etkili olmuş ve dolaylı da olsa kentsel mekânda değişime yol açmıştır. Gönen'de 1987'den sonra görülen 8 km²'ye varan kentsel büyümenin % 30-35'lik bölümünün bu yönde olması bunu açık olarak göstermektedir (Şekil 8). Bu durum parkın günlük yaşamdaki etkisinin yanında, jeotermal enerjinin varlığıyla da bağlantılıdır. Zira jeotermal enerjinin ucuzluğu, temizliği ve ısıtmada sağladığı kolaylıklar kentsel cazibe açısından önemli bir etkidir. Nitekim 1987'de 1400 konutla başlayan ısıtma işlemi, günümüzde 2500 konutla devam etmektedir.

Diğer taraftan Gönen'de termal kaynakların varlığı sanayi ve tarım faaliyetlerini de etkilemiş olup, kentte bu kaynaklara bağlı sanayi ve sera alanlarının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu bağlamda 2000 m² sera alanı ile tabakhane 56 işletmenin ısıtması termal kaynaklarla sağlandığı gibi, tabakhanelerin proses sıcak su sistemi için de kullanılmaktadır (Web-4). Sera alanları ile tabakhane termal kaynakların etkisiyle ortaya çıkmış mekânsal değişimler olarak görmek, diğer bir ifadeyle bunların yer seçiminde kaynakların etkili olduğunu söylemek mümkündür.

Termal kaynakların mekânda yarattığı değişime bir kanıt olarak Gönen kentine dönük 1972 yılında İller Bankası tarafından talep edilen 2. imar planı ile Gönen Termal Su Şehri planını bütünleştirme çabalarını da burada değinmek yerinde olacaktır. Buna göre; Su şehri yerleşme alanının doğusunda geliştirilmesi tasarlanan küçük sanayi ile tabakhane turizm faaliyetlerine vereceği zarar vereceği öngörülmüştür. Yine kentin ihtiyaç duyduğu yeşil alanların sadece termal kaynakların çevresiyle sınırlı olmadığı, Gönen çayı çevresinin bu amaçla kullanılabileceği ifade edilmiştir. Günümüzde bunların tamamının mekâna yansımalarını söylemek mümkün olmasa da, her iki plan da kentin yatay gelişimi ve genel peyzajın gelişiminde etkili olmuştur.

Turkish Studies

Foto 7

Foto 8

Foto 9

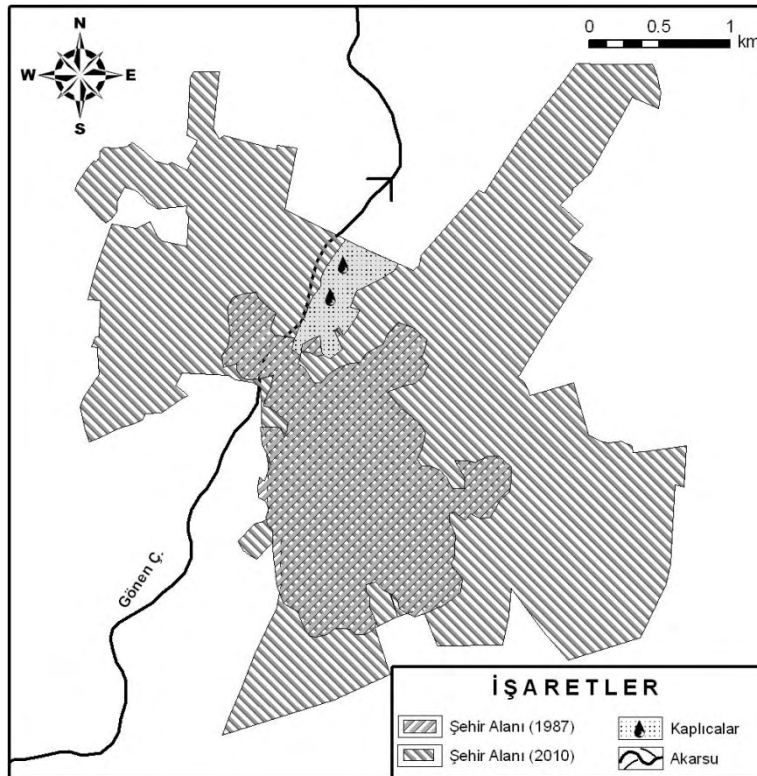
Foto 10

Foto 7. Park alanındaki oya, çeyiz ve tekstil ürünleri satıcıları

Foto 8. Park alanındaki mozaik müzesi

Foto 9. Park alanındaki yürüyüş alanları

Foto 10. Park alanındaki yürüyüş alanları (Banyolar Caddesi)

Şekil 8. Gönen şehrinin gelişim safhaları

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/2 Spring 2011

8. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmada Gönen'in, termal turizm faaliyetlerinin yaklaşık 74 yıllık süreçteki gelişimine bağlı olarak hizmet kapasitesi ve bilinirlik düzeyi yönüyle ülkemizdeki sayılı merkezlerinden biri konumuna geldiği belirlenmiştir. Aynı zamanda yerel ekonominin temel dinamiklerinden olan bu sektör, Gönen'le her anlamda bütünleşmiş görünmektedir. Öyle ki bu bütünleşme sadece ekonomik boyutla sınırlı kalmamış olup, sosyo-kültürel ve hatta imaj ve simgesel boyuta da taşınmıştır. Büyük bölümü yerli olmak üzere yıllık ortalama 120-130 bin arasında değişen turiste hizmet veren sektörde yaklaşık 300 kişi çalışmaktadır. Bu durumuyla kentte gerek termal kaynakların ve gerekse turizm faaliyetlerinin mekânsal etkilerini görmek mümkündür.

Sonuç olarak günümüzde geline nokta termal turizmin Gönen'in geleceğini belirleyen temel dinamiklerinden biri olduğunu söylemek mümkündür. Dolayısıyla Gönen'e yönelik olası planlamalarda bu durumun çok yönlü olarak göz önüne alınması gerekmektedir. Fakat mevcut durumda dahi ulaşılan hedeflerin yeterli olduğunu düşünmek mümkün değildir. Zira yerinde yapılan gözlem ve mülakatlarla çok sayıda problemin varlığı tespit edilmiştir.

Bunlardan ilki ve en önemlisi Gönen'de termal turizm adına sunulan hizmetlerdeki çeşitlilik ve standartların üst düzeyde olmamasıdır. Gerek dünyada ve gerekse Türkiye'de çok sayıda imkânı sunabilen modern termal merkezlerin ortaya çıkmasıyla, Gönen'de üretilen hizmetlerin erozyona uğradığı ve dolayısıyla günümüz turistlerinin beklentilerine cevap vermekte zorlandığı söylenebilir. Bu yönüyle turizm aktiviteleri yeniden organize edilmeye ihtiyaç duyduğu gibi, hizmet yelpazesinin de genişletilmesi gerekmektedir. Diğer bir ifadeyle tedaviye yönelik hizmetlerin yanında bunu destekleyecek spor, güzellik ve eğlenceye dönük hizmetlerin de iyi düzeyde sunulması yerinde olacaktır.

Yine bununla bağlantılı olarak Gönen'deki tesisler büyük oranda orta ve alt gelir düzeyindeki sınıfa hitap etmektedir. Üst gelir grubundaki turistlere hizmet verebilecek mekânlar oluşturulmalıdır. Günümüzde Gönen'de turizme hizmet veren tesislerin, bilhassa Agamemnon, Gazlıgöl, Pamukkale gibi yeni gelişme gösteren termal turizm alanlarıyla rekabet edebilecek şekilde yenilenmesi gerekmektedir. Bu Gönen'deki turizm aktivitelerinin sürdürülebilirliği açısından unutulmaması gereken bir ayrıntıdır. Zira son dönemlerde kapanan otellerle bağlantılı olarak turizm faaliyetleri sadece belli kesimlerle sınırlı kalmış ve bu nedenle durağanlaşmıştır. Bu anlamda özellikle turizm merkezi (destinasyon) imajı oluşturabilecek hizmet alanlarına ve bu yönde geliştirilecek yeni planlamalara ihtiyaç vardır.

Gözden kaçmaması gereken bir başka gereklilik, kaplıca tedavisi üzerine uzmanlaşmış kadroları hizmete dâhil etmektir. Eğitilmiş işgücüne olan ihtiyaç sadece konaklama tesislerine yönelik olmayıp, bilhassa termal kaynaklardan yararlanma konusunda daha fazladır. Zira herhangi bir termal turizm merkezinde müşteri memnuniyetinin en somut yolu, tedavinin sonuç vermesidir. Hatta bunun, hizmetin özünü oluşturduğunu söylemek bile mümkündür.

Gönen'e yönelik termal turizm aktivitelerine katılan turist profilinde yabancı turistlerin %1'i aşamaması bu anlamda dikkat çekici bir sorundur. Bu durum daha önceden de ifade edildiği gibi Gönen'in yurt dışındaki bilinirlik düzeyinin düşük olmasıyla, dolayısıyla reklam ve tanıtım yetersizliğiyle doğrudan ilgilidir. Hatta turistlerin önemli bölümünün tavsiye üzerine gelmiş olmaları yurt içinde de bilinirlik düzeyinin reklam ve tanıtımla olmadığını göstermektedir. Sonuç olarak oluşturulacak imaja bağlı olarak gerekli tanıtımın yapılması Gönen'deki termal turizm faaliyetlerinin geleceği açısından hayati önem taşımaktadır.

Sahada yapılan gözlemlerde tespit edilen sorunlardan biri de, oteller ve parkın inşası sırasında çıkan mozaik ve diğer tarihi eserlerin sergilenmesi ve parkın kültürel işlevini desteklemesi amacıyla kurulan fakat günümüzde bakımsız durumda olan Gönen Mozaik

Müzesi'dir. Mevcut durumuyla ziyaretçi çekmesi mümkün görünmediği gibi, olumsuz bazı sosyal olaylara zemin oluşturduğunu dahi söylemek mümkündür. En kısa zamanda sosyo-kültürel aktivitelere destek verebilecek konuma getirilmesi, hem turizm ve hem de tarihi mirasın korunması adına uygun olacaktır.

Termal su şehri planında öngörüldüğü gibi, park alanına çok yakın bir mesafede bulunan tabakhane, gerek görüntü ve gerekse koku açısından termal turizm faaliyetleriyle örtüşmemekte ve zarar vermektedir. Dolayısıyla kentten uzak bir alana taşınması kanaatimizce yerinde bir karar olacaktır.

Son olarak bütün bu gereksinimlerin çok boyutlu, kent imar planıyla örtüşen yeni bir plan dâhilinde yapılması önem arz etmektedir. Zira tek yönlü olarak tanımlanabilecek olası uygulamaların gelecekte telafisi zor sonuçlar doğuracağı gözden kaçırılmamalıdır.

KAYNAKÇA

- AKBULUT, G., "Türkiye'de Kaplıca Turizmi ve Sorunları", **Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi** (<http://sbe.gantep.edu.tr>), ISSN: 1303-0094, S: 9/1 (2010), s. 35-54.
- AKKUŞ, İ., Akıllı, H., Ceyhan, S., Dilemre, A. ve Tekin, Z., **Türkiye Jeotermal Kaynakları Envanteri**, Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü, Envanter Serisi-201, Ankara 2005.
- ATALAY, İ., **Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği**, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir 2000.
- BOZDOĞAN, N. (2005). **Bandırma, Marmara, Gönen, Erdek ve Balya (Balıkesir) İlçelerinin İklimi**, Balıkesir Üniversitesi Coğrafya Bölümü, Yayınlanmamış Lisans Tezi, Balıkesir.
- BULUT, İ. ve Girgin, M., "Bingöl Kös Kaplıcalarının Coğrafi Etüdü", **Doğu Coğrafya Dergisi**, S: 5 (2001), s. 59-81.
- BULUT, İ., "Turistik Potansiyeli Yönünden Yozgat İli Kaplıcaları", **Doğu Coğrafya Dergisi**, S: 2 (1997), s. 69-114.
- ÇEKİRGE, N., **Gönen Termal Su Şehri Projesi, Mevzi Uygulama İmar Planı Raporu**, Turizm ve Tanıtma Bakanlığı Turizm Genel Müdürlüğü, Ankara 1977.
- DOĞANAY, H., **Türkiye Turizm Coğrafyası**, Çizgi Kitabevi Yayınları, 3. Baskı, Konya 2001.
- DOĞANER, S., **Türkiye Turizm Coğrafyası**, Çantay Kitabevi Yayınları, İstanbul 2001.
- EFE, R. (1986). **Gönen Havzasının Jeomorfolojisi**, İstanbul Üniversitesi Deniz Bilimleri ve İşletmeciliği Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- EFE, R. "Gönen ve Çevresindeki Coğrafi Şartların Gönen Çayı Rejimine Etkisi", **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Öneri Dergisi**, C: 1, S: 6 (1997), s. 119-127.
- Gönen Kaplıcaları İşletmesi A. Ş., **Gönen Kaplıcaları**, 10.10.2007, Gönen.
- GÜNER, İ. ve SEVER, R. "Az Bilinen Bir İçme: Malatya-Aşağı İspendere İçmeleri", **Türk Coğrafya Dergisi**, S: 35 (2000), s. 105-122.
- İBRET, Ü., "Türkiye'de Yeni Gelişen Bir Termal Turizm Merkezi: Çavundur Kaplıcası", **Doğu Coğrafya Dergisi**, S: 18 (2007), s. 121-163.

- İLBAN, M. O. ve Kaşlı, M., “Termal Turizmin Gelişmesini Etkileyen Sorunları Belirlemeye Yönelik Gönen’de Bir Araştırma”, **Ege Akademik Bakış Dergisi**, S: 9(4) (2009), s. 1275-1293.
- İLBAN, M. O., Köroğlu, A. ve Bozok, D., “Termal Turizm amaçlı Seyahat Eden Turistlerde Destinasyon İmajı: Gönen Örneği”, **İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S: 13 (2008), s. 105-129.
- KANTÜRER, O. (1993). **Gönen Havzasının Jeomorfolojisi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- KARAGÜLLE, M. Z. ve Doğan, M. B., **Kaplıca Tıbbı ve Türkiye Kaplıca Rehberi**, Nobel Kitabevi, İstanbul 2002.
- KARATAŞ, Ş. (1995). **Gönen İlçesi’nin Coğrafi Etüdü**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- KIZILÇAOĞLU, A. ve Soykan, A., “Balıkesir ve Yakın Çevresinde Yağış”, **Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C: 1, S: 1 (1998), s. 24-37.
- KOZAK, N., Kozak, M. A. ve Kozak, M., **Genel Turizm (İlkeler-Kavramlar)**, Gözden Geçirilmiş 5. Baskı, Detay Yayıncılık, Ankara 2001.
- LUND, J. W. ve Freeston, D. H., “World-Wide Direct Uses of Geothermal Energy 2000”, **Geothermics**, 30 (2001), s. 29-68.
- ÖĞÜTÇEN, H., **Bir İdarecinin Zamanla Yarışı**, İstanbul 1994.
- ÖZ, G., Taşçıoğlu (Bilecen) L. ve Başak, E., “Gönen Maden Sularının Kimyasal Yapısının ve Yıllık Değişimlerinin İncelenmesi”, **Türk Tıp Derneği Dergisi**, S: 45 (1979), s. 135-137.
- ÖZDEMİR, Z., **Kaplıcalar Şehri Gönen**, Akademi Yayınları, Ankara 1998.
- ÖZGÜÇ, N., **Turizm Coğrafyası (Özellikler ve Bölgeler)**, 5. Baskı, Çantay Kitabevi, İstanbul 2007.
- SOYLAK, M. ve DOĞAN, M., **Kayseri Civarındaki Şifalı Kaplıca ve İçmece Suları**, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1997.
- TUNÇSİPER, B., ve Kaşlı, M., “Termal Turizmin Ekonomik Etkileri: Gönen Örneği”, **Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi**, S: 1 (2008), s. 120-135.
- ÜLKER, İ., Çekirge, N., **Gönen Termal Su Şehri Genel Yerleşme Planı Ön Raporu**, Turizm ve Tanıtma Bakanlığı Planlama Dairesi Başkanlığı, Ankara, 1973.
- ÜLKER, İ., **Sağlık Turizmi ve Kaplıca Sularımızın Değerlendirilmesi**, Turizm Yıllığı 1986, Ankara 1988.
- ÜNAL, Ç., “Pasinler Kaplıcalarının Coğrafi Etüdü”, **Doğu Coğrafya Dergisi**, S: 10 (2003), s. 117–132.
- ÜNLÜ, Y., **Balıkesir-Gönen-Sarıköy ve Tahirova Ovaları Hidrojeolojik Etüt Raporu**, Devlet Su İşleri XXV. Bölge Müdürlüğü, Balıkesir 1982.
- Web- 1: <http://www.kultur.gov.tr/TR/Genel/BelgeGoster.aspx> (ET: 02.01.2010)
- Web-2: <http://www.gonenkaplicalari.com/turkce/default.asp?act=oteller> (ET: 21.10.2007).
- Web-3: <http://www.kgm.gov.tr/Sayfalar/KGM/SiteTr/Root/default.aspx> (ET: 20.08.2010).

Web-4: www.mmo.org.tr/resimler/ekler/77640ba31f1d937_ek.pdf (12.12.2009).

Web-5: www.tuik.gov.tr (ET: 13.09.2010).

ZAMAN, M., Polat, S. ve Özdemir, M., “Diyadin Kaplıcaları”, **Doğu Coğrafya Dergisi**, S: 4 (2000), s. 349–379.